

האגדה ההיסטורית כאתר זיכרון נשי:

מקרה ת"ח ות"ט

חיה ברייזחק ז"ל

החוקר הצרפתי פייר נורה יצר בעבודתו 'אתרי זיכרון'¹ טקסט מכונן על הזיכרון התרבותי. הוא אפיין את אתרי הזיכרון כמוסדות תרבותיים שמטרתם לשמר ערכים חברתיים ולהעבירם לדורות הבאים. נורה בחן את התהליכים המייצרים ומתחזקים את הזיכרון הקולקטיבי תוך ברירה של מה שייזכר, אופן זכירתו ומה שיישכח. אתרי זיכרון, הוא קבע, מוכתבים על ידי הממסד, ויוצרים הזדהות של הפרט עם הקולקטיב. הוא בחן את האופנים שבהם חברה מעצבת ובונה זיכרון קיבוצי של העבר שישרת את צרכיה בהווה, והצביע על שלושה סוגים של אתרי זיכרון: אתרים פיזיים (למשל אנדרטאות), אתרים פונקציונליים (מוסדות למיניהם) ואתרים סימבוליים (ובהם מוצרי תרבות כמו ספרות ואומנות).

כבר ציינתי בעבר שנורה לא התייחס לאפשרות קיומו של אתר זיכרון שאינו מוכתב על ידי הממסד.² בשנים האחרונות פנה מחקר הזיכרון התרבותי (Memory Studies) גם לבחינתם של נרטיבים שוליים ומושקקים של זיכרון, ובשנת 2005 הציע סטפן לג את המושג אתרים של זיכרון נגדי (Sites of Counter-Memory) – אתרים תרבותיים המאתגרים תהליכים דומיננטיים של ארגון הזיכרון וייצורו.³

- 1 P. Nora, *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, I-III, trans. A. Goldhammer, ed. L. D. Kritzman, New York 1996–1998
  - 2 H. Bar-Itzhak, 'The Truth of Fervent Desire: Stories About the Death of Jewish Cultural Heroes During the Holocaust', S. J. Bronner and W. Mieder (eds.), *Contents of Folklore: Festschrift for Dan Ben-Amos*, New York 2019, pp. 37–45
  - 3 S. Legg, 'Sites of Counter-Memory: The Refusal to Forget and Nationalist Struggle in Colonial Delhi', *Historical Geography*, 33 (2005), pp. 180–201
- אני מודה לד"ר חן ברייזחק על ההפניה למאמר זה.

בעבר דנתי באגדה ההיסטורית כאתר זיכרון סימבולי,⁴ שהרי באמצעותו מועברים ומתעצבים בזיכרון הקיבוצי אירועים, דמויות וערכים מן העבר באופן שמשרת את צורכי ההווה. כשמדובר באגדות היסטוריות יהודיות על אודות נשים עולה שאלה נוספת בדבר אופייה של האגדה כאתר זיכרון. כאן יש להביא בחשבון שהאגדות ההיסטוריות על אודות נשים שהגיעו אלינו מן העבר נכתבו על ידי גברים, שהרי נשים לא כתבו, ורק במאה העשרים החלו לרשום לצורכי תיעוד ומחקר אגדות שסיפרו נשים.

להבחנות אלה ולשאלות המתעוררות בעקבותיהן אשוב בהמשך, לאחר עיון במקרה בוחן של אגדות היסטוריות על אודות נשים במה שנתכנה במסורת היהודית גזרות ת"ח ות"ט (פרעות 1648–1649). גזרות ת"ח ות"ט נשמרו בזיכרון היהודי הקיבוצי כאחד האירועים הטראומטיים ואף היו שראו בהן חורבן בית שלישי. הפרעות התרחשו בזמן מרד בהנהגתו של בוגדן חמיילניצקי נגד חילות פולין. המורדים הביסו את צבא פולין, כבשו ערים ועיירות באוקראינה, פודוליה ווהלין, ואף הגיעו עד זמושץ' ולובלין, ופשטו על פינסק והומל בצפון. במרד זה השתתפו קוזקים, טטרים ואיכרים ועירוניים אוקראינים, והם פגעו בגיעה חמורה בעשרות קהילות יהודיות במרחב⁵ – היו חוקרים שהעריכו שכמחצית מיהודי אוקראינה

4 H. Bar-Itzhak, 'The Jewish Blood Libel Legend: A Folkloristic Perspective', E. M. Avrutin, J. Dekel-Chen and R. Weinberg (eds.), *Ritual Murder in Russia, Eastern Europe and Beyond*, Bloomington, IN 2017, pp. 39–55

5 המחקר ההיסטורי עסק בהרחבה בגזרות ת"ח ות"ט. לסקירה היסטוריוגרפית רחבה ראו למשל: J. Raba, *Between Remembrance and Denial: The Fate of the Jews in the Wars of the Polish Commonwealth During the Mid-Seventeenth Century as shown in Contemporary Writings and Historical Research*, New York 1995
A. Teller, 'Jewish Literary Responses to the Events of 1648–1649 and the Creation of a Polish-Jewish Consciousness', B. Nathans and G. Safran (eds.), *Culture Front: Eastern European Jews and their Culture*, idem, 'Jewish Women in Wake of ובעיקר: Philadelphia, PA 2008, pp. 18–45
Chmielnicki Uprising', R. I. Cohen et al. (eds.), *Jewish Culture in Early Modern Europe: Essays in Honor of David B. Ruderman*, Pittsburgh, PA and Cincinnati, OH 2014, pp. 39–49
והאנושי, ג' בקון, ד' שפרבר וא' גימאני (עורכים), מחקרים בתולדות יהודי אשכנז: ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר, רמת גן תשס"ח, עמ' 265–276. על מצב הנשים בפולין בראשית העת החדשה ראו: מ' רוסמן, 'להיות אשה יהודיה בפולין בראשית העת החדשה', י' ברטל וי' גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, ב: חברה, תרבות,

נהרגו.⁶ האבל והקדרות שירדו על היהודים בעקבות האירועים היו בין הגורמים לעליית השבתאות.

בעקבות עבודת המשלחת האתנוגרפית בראשותו, בשנים 1912–1914, כתב ש' אנ־סקי (שלמה זיינוויל רפפורט) על אגדות ת"ח ות"ט:

כמעט שלוש מאות שנה עברו למן הימים הנוראים ההם והאגדה שלא נכתבה ולא נדפסה חיה בכל חבל ווהלין ופודוליה. ולא רק שהיא חיה לעד, כי גם רעננה היא וניכרת בכל חיי יום של היהודים. אין שם מקום אחד שלא נשפך בו דם יהודים, אין כל בנין היסטורי מאותה תקופה, כל מצבה של איזה קדוש, אשר לא היו מעולפים באגדות ולא יספרו על דבר המאורעות שמלפנים. הנחל הקטן החרב למחצה ליד פולנאה, נקרא עד היום בשם 'רינוקה' (שחיטה ברוסית), מפני שבו הדיח קריוינוס את מאכלותיו מדם, אחרי אשר שחט את כל יושבי פולנאה, ושנים רבות אחרי כן היו הנחלים אדומים מדם. בכל בית עולם ישנן מצבות רבות המספרות על דבר מסירת נפשו הקדושה של גיבורי הרוח שמלפנים. בכל עיירה ישנן מצבות זיכרון, בארות של אבן, בתי כנסיות. מסביב לכמה אבנים מרקדים היהודים ביום שמחת תורה ובעת חתונה. הילדים הולכים ביום תשעה באב לבתי קברות ובידיהם חרבות עץ, אשר ישברו אותן על הקברים הקדושים ויתקעו באדמה. בקצרה, האגדה הכתה שורשה בחיים והאריכה ימים במרוצת דורות לעשרות ושנות מאות רצופות.⁷

בארכיון הסיפור העממי בישראל על שם דב נוי (אסע"י) נרשם בשנות החמישים של המאה העשרים סיפור שסיפר דוד כהן על הגזרות, ועסקתי בו בספר היובל של אסע"י.⁸ רישום זה תומך בדברי אנ־סקי, ומצביע על כוח חיותן של האגדות על גזרות ת"ח ות"ט אפילו לאחר ההגירה מאותם חבלי ארץ והקמתה של מדינת ישראל.

לאומיות, ירושלים תשס"א, עמ' 434–415; M. Rosman, 'The History of Jewish Women in Early Modern Poland: An Assessment', *Polin*, 18 (2005), pp. 25–56

6 לעניין זה ראו: S. Stampfer, 'What Actually Happened to the Jews of the Ukraine in 1648?', *Jewish History*, 17, 2 (2003), pp. 207–227

7 ש' אנ־סקי, 'אגדות העם בדבר גזרות ת"ח', העולם, 23 באפריל 1920, עמ' 12–14.

8 ח' בר־יצחק, 'הקווק והנערה', הנ"ל וע' פינטל-גינסברג (עורכות), כוחו של סיפור: ספר היובל לאסע"י, חיפה תשס"ח, עמ' 64–70.

בכרוניקות שפורסמו לאחר הגזרות, ושהידועה שבהן היא 'יוון מצולה' לנתן נטע הנובר, שיצאה לאור בשנת 1653, מופיעים גם סיפורים על אודות נשים.¹⁰ במקביל לרישום בכרוניקות המשיכו הסיפורים להתקיים בעל פה, וחלקם נרשמו בקובץ הידוע 'לקורות הגזרות על ישראל' לחיים יונה גורלנד, שיצא לאור בשנים 1887–1892.¹¹ מבחינה זו ניתן לראות את האגדות ההיסטוריות על אודות נשים בגזרות ת"ח ות"ט כאתר זיכרון נשי. במסורת היהודית קיימים שני סוגים של אגדות כאלו: אגדות על אודות נערות שמתו בעת הפרעות בעקבות עימות עם הצוררים ואגדות על אודות ניצולות.

אגדות העימות והמוות

באגדות על אודות נערות שמתו בפרעות יש עימות על רקע מיני בין הנערות הצעירות (ריבות, עלמות או בתולות בלשון הסיפורים) לבין הצורר או הצוררים החומדים אותן. ניתן להבחין כאן בשני דגמים מרכזיים. בדגם אחד הנערה מתעמתת פיזית עם הצורר המבקש להיזקק לה, נלחמת בו והורגת אותו, ולבסוף היא מתה מפציעה או מטביעה את עצמה. האגדה המפורסמת ביותר היא אגדת 'השר והעלמה' וזו לשונה אצל גורלנד:

בעת שבזוו הקדרים¹² את בתי העיר טעווראו, באו פוחזים אחדים מהם לבית יהודי עשיר אחד מנכבדי הקהילה; ויהי בפותחם את דלת הבית פגשו עלמה יפהפיה אשר חפצה לנוס החוצה, הקדרים תפשוה חיים, ואחרי שהמיתו את הוריה – ועיניה רואות – התאוו לענותה: אולם אחד מחבריהם הפר מחשבתם ולא נתן להפיק זמם באָמרו כי הנערה ראויה להיות לפלגש לשר צבאם, וכן הביאו את הנערה האַמללה אל השר, אשר אהל משכנו היה מול בית העלמין

9 נ"ג הנובר, יוון מצולה, תל אביב תשכ"ו (נדפס לראשונה: ונציה ת"ג).

10 לכרוניקות נוספות ראו: מ' בן שמואל משעברשין, צוק העיתים: הלא הוא מזכרת הצרות וצוק העתים אשר עברו עלינו שנה על שנה, שנת ת"ח ות"ט, קרקוב ת"י; א' בן שמואל אשכנזי, 'צער בת רבים', ח"י גורלנד, לקורות הגזרות על ישראל, ב, ירושלים תשל"ב (פשמישל, קרקוב ואודסה תרמ"ז–תרנ"ג), ד, עמ' 27–30; ג' שוסברג, פתח תשובה, אמסטרדם ת"א; ש' הכהן, 'מגילת עיפה', ש' אבן וירגה, שבט יהודה: יספר בו רבות שעברו על ישראל בארצות העמים, הנובר תרט"ו, עמ' 134–139.

11 גורלנד (שם).

12 הכוונה לטטרים.

של יהודי טעווראו. לעת ערב, והשר נתן צו לבל יראה ובל ימצא שום איש באהלו. כרגע עזבו כל העבדים את אהל אדוניהם ויִוָּתֵר השר לבדו עם העלמה וידבר על לְבָה, וירא לה את הונו ואת עשרו ויבטיחנה כי תראה רב נחת בעולמה אם תמלא חפצו ותהי לפלגשו, אך העלמה אטמה אָזְנָה ואף הכבידה לבה ולא שמעה לקול מפתה הנבוזה, ויקצוף השר קצף גדול ויאמר לענותה, אך הנערה התאזרה עֵז ותשלוף מתערה את החרב המתהפכת על ירך המסית העריץ ותתאבק עמו כחצי שעה, וכאשר כחותיה עזובה אחזה בשני נרות דולקים שעמדו על השולחן ותצית אש ביריעת האהל, וכרגע והנה האהל עם כל מה שבו עלה על המוקד, והנערה קפצה אל האש ומבין בדי היריעה צלחה לה לברוח החוצה, ותמהר לנוס אל בית העלמין הישן ושמה בין הקברים התחבאה. הקדרים השתוממו והתפלצו בְּמִצְאָם את גִּוִּית שר־צבאם שֶׁרָף באש ויחשבו בליבם כי גם העלמה נשרפה כליל ולכן לא בְּקִשׁוּהָ ולא חִפְּשׁוּהָ. והיה ביום השלישי ויעזבו הקדרים את העיר ויהודים החלו לצאת ממחבואם לקבור את מתייהם, ובבואם אל בית העלמין מצאו את הנערה והיא מפרפרת בין החיים ובין המוות בינות הקברים. אין מתום בגופה, פצע וחבורה ומכה טריה. לשוא עמלו להעלות לה ארוכה, העלמה התעלפה, ואחרי שהוציאה מפיה דברים אחרים ותספר בשפות נעות את אשר קרה לה נפחה את נפשה – ותמות. היהודים קברו אותה בתוך אותו הקבר, ואנשי טעווראו מתנים על הנפטרת הקדושה הזאת עד היום הזה.¹³

כמו בסיפורים אחרים מסוג זה, מתקיים כאן עימות על רקע מיני בין הנערה לצוררים. הנערה, המאופיינת כעלמה יפהפייה ובת למשפחה מכובדת, נאלצת לצפות בהמתת הוריה, ואז מגיע הזמן לאונסה. בזכות יופייה מצייע אחד הצוררים להביאה לשר צבאם, ואזי מתרחש העימות השני, עם שר הצבא, שתחילה מנסה לפתותה, וכשאינו מצליח – לאונסה. כאן מגלה הנערה גבורה פיזית. היא נלחמת בצורר בחרבו, וכשאינה מצליחה לגבור עליו, היא מציתה את האוהל, ושר הצבא נשרף בו. כיוון שהסיפור שייך לסוגת האגדה (legend), הנתפסת על ידי החברה כסיפור אמיתי (בעיר 'מתנים על הנפטרת הקדושה הזאת עד היום הזה'), חשוב שהגיבורה תישאר בחיים ולו לזמן קצר, כדי להעיד על מה שאירע, באין עדים אחרים למעשה. היהודים המוצאים אותה ושומעים את סיפורה הם מספרי הסיפור ומפיציו בעיר טעווראו.

13 גורלנד (לעיל הערה 10), ד, עמ' 33–34.

גם בסיפור 'הקוזק והנערה' מסופר על גבורה פיזית בעקבות איום על תומתה של הנערה ועל הריגת הצורר.¹⁴ סיפור זה ממוקם בעיירה בוהלין. שם העיירה אינו נזכר בסיפור, אך נזכר נהר הסטיר (Styr), שהנערה מטביעה בו את עצמה לאחר שהיא הורגת את הקוזק. ייחסתי בעבר אגדות אלה ורבות כמותן על אודות נשים בימות הרעה לדמותה הארכיטיפית של יהודית.¹⁵ ואכן יהודית נזכרת לעיתים בסיפורים עצמם. למשל בסיפור 'הקוזק והנערה' נאמר: 'היא זכרה מה שעשתה יהודית להולפורנס והחליטה לעשות כמותה'.

בדגם זה הנערה מאמצת תכונות ודרכי פעולה גבריות – הבתולה נוהגת בתוקפנות גברית. מתקיים כאן היפוך של ההיררכיות המגדריות – הנשיות הבתולית המזוהה עם סבילות וכניעות עוברת טרנספורמציה לנשיות גברית, תוקפנית ולוחמת המשתמשת בנשק (חרב, סכין) והורגת את הגבר הלא־יהודי, שהוא סמל לגבריות מינית, כוחנית וחייתית.

בדגם השני של אגדות על אודות נערות שמתו בפרעות הנערה, המבקשת לשמור על תומתה, נוקטת תחבולה של חלשים מימים ימימה – עורמה. כך באחת האגדות הנערה מנצלת את אמונתו של הקוזק בכוחות מאגיים שיוחסו ליהודים.¹⁶ היא מספרת לו שהיא יודעת לחש נגד פגיעות כדורים, והוא אינו מאמין לה, אך היא מפצירה בו לנסות זאת עליה, וגורמת לו להורגה. וזו לשון האגדה בכרוניקה של נתן נטע הנובר:

מעשה שם בריבה אחת יפת תאר, ממשפחה מיחסת ועשירה, שנשבתה לקאזק אחד ונשאה לאשה. וקדם שבא עליה אמרה לו בערמה, שהיא יכולה לעשות בסגלה שלא יזיק לה שום כלי זין. ואמרה לו: אם לא תאמין לי תנסה בזה, ירה בי קנה השרפה ולא יזיק לי. והקאזק בעלה היה סובר שאמת היא מדברת וירה

14 אסע"י 1935.

15 בריצחק (לעיל הערה 8).

16 היהודים היו נתונים בסכנה לא רק מפני שהיו מיעוט שדבק בדתו בתקופה של חוסר סובלנות מצד הכנסייה, אלא גם משום שבימי הביניים נתפס היהודי באירופה הנוצרית, ששלט בה הפחד מפני הכישוף והמכשפים, כמכשף, כרב־מג בעל ידע על־טבעי ובעל שליטה על סגולות וקמעות. אמונה זו לא פסה בתקופות מאוחרות יותר, והיהודי כהתגלמות האחר הואשם בפרקטיקות מאגיות. ראו: J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study of Folk Religion*, New York 1939, pp. 1–10 ; idem, *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and Its Relation to Modern Antisemitism*, Philadelphia, PA and Jerusalem 1993, pp. 57–76

בה קנה השרפה לפי תמו ונפלה ומתה על קידוש השם, שלא יטמאנה הגוי, השם ינקום דמה.¹⁷

באגדה אחרת הנערה מערימה על הצורר בהבטיחה להינשא לו בכנסייה הנמצאת מעברו השני של הנהר. בעת ההפלגה היא משליכה את עצמה לנהר וטובעת.¹⁸

הקאזאק והעלמה

בעת שנבקעה העיר נעמירוב ע"י הקאזאקים ותהי למאכלת-אש, התנפלו פוחזים אחדים על בית יהודי אחד ויבזו בו עד למרבה, ואחרי אשר הכריעו לטבח את כל בני הבית, חמל אחד הקאזאקים על עלמה אחת יפת-תאר ויפת-מראה, בת בעל הבית הזה, ויקח אותה בחזקה וידבר על לבה כי תהי לו לפלגש, אולם בראותו כי לשוא שחת את דבריו ותאותו לא נהיה, אז חרה אפו למאד וישלוף את החרב מתערה ויאמר: 'עבריה ארוה, אם אהב תאהבני אז טוב לך, ואם לא – ענה אענך כאחת השפחות, ואחרי כן אתן בשרך למאכל כלבים'. פלצות אחזה את העלמה האמללה הזאת ותען ותאמר: 'טוב, אם באמת ובתמים עזה אהבתך אלי, קדשני כדת וכדין, כי אם אהיה לך לזונה טוב מותי מחיי, ורצוני כי הקדושין יהיו בבית-תפלתך העומד מעבר לנחל נעמירוב, שם על הגבעה'. – הדברים האלה מצאו חן בעיני המעגב וישק את רגלה ואמר: 'טוב דברת, יונתי תמתי, אעשה כדברך, אך בתנאי כי לא תוסיפי עוד להוריד דמעה על אבותיך אשר מתו, יען כי דמעותיך דוקרות כליות לבי כחרב חדה'. – כפנות היום והקאזאק והעלמה שחו בסירת-דוגה, על מי מנוחות נעמירוב, ויהי בהיותם בחצי הנחל ותשא העלמה את עיניה

17 הנובר (לעיל הערה 9), עמ' 38.

18 במסורת הפולנית רווחת אגדה היסטורית פולנית על המלכה ונדה, בתו של קרקוס, שהטביעה את עצמה בנהר כדי להינצל מנישואים לנסיך הגרמני ריטיגר, שכבש את ממלכתה. ראו למשל: K. Römer, *Podanie o Kraku i Wandzie*, Warszawa 1872; J. Karłowicz, 'Piękna Meluzyna i Królowna Wanda', *Ateneum*, 2 (1876), pp. 457–498; H. Mortkowiczówna, *Podanie o Wandzie*, Warszawa 1927; L. P. Słupecki, 'Vanda Mari, Vanda terrae, aeri Vanda imperet: The Cracowian Tripartite Earth-Heaven-Sea Formula and her Old-Icelandic, Old-Irish and Old-German Counterparts', *Światowid*, 40 (1995), pp. 158–167; K. Marciniak, 'Legenda o Wandzie, czyli jak wychować Wandala?', *Horyzonty Wychowania*, 6, 12 (2007), pp. 185–198

השמימה ותתפלל: 'אנא אלהי אבותי! סלה לי מחל לי כי אטרוף נפשי בכפי בהיות טוב לי המיתה, ונעימה לי אם נפשי תשוב לשמי הרקיע מחיי עם האיש האכזר אשר הכריע לטבח את אבותי היקרים'; ובדברה התנפלה אל שטף המים, ותצלול כעפרת במים אדירים. הקאזאק אשר ישב על-יד תמתו תפוש ברעיוניו וצפוי אל בית התפלה אשר שם יבוא בברית הנשואין עם העלמה שאהבה נפשו, הקיץ מחלמו אשר חלם – ויתפלץ, עיניו עוד ראו את כנף שמלת אהובתו אשר חצתה את פני המים, דמי לבו רתחו כמרקחה, אך לפתע פתאם אחזהו השביץ – ויָדָם.¹⁹

באגדה זו, כמו באגדה הקודמת, הנערה מגיעה לעימות עם הצורך המתאהב בה, לאחר הטראומה שהיא חווה בראותה את הרג בני משפחתה. גם כאן כאשר לא נותר לה פתח להינצל מיחסי אישות עם הצורך, היא מגלה תושייה ומערימה עליו בכך שהיא גורמת לו להביאה לסירה בנחל, ומטביעה את עצמה, וכך הוא עצמו גורם להפרת זממו.

לעומת הדגם הקודם, בדגם זה משתמשת הגיבורה במה שניתן לכנות שיטה נשית: היא ניצלת מאונס או מנישואים כפויים לא באמצעות התנגדות גלויה אלא בתחבולה המזוהה בחברה עם תכונות נשיות. עם זאת גם כאן היא מפגינה עוצמה נשית ואוטונומיה נשית, ובזכותן היא זוכה למות ולא להיטמא.

ברבות מאגדות אלה מופיעים יסודות האש והמים. מצד אחד זהו ביטוי לסבל הנורא שהיה מנת חלקן של הנערות. מצד אחר מכיוון שהאש והמים נתפסים גם כיסודות מטהרים, ניתן לראות בכך ביטוי לטוהר שמייחסת החברה המספרת לנערות שהעדיפו מוות על פני אונס או חיים עם הצורך, שנחשבו חיים בטומאה. ראוי לציין שהאגדות היו השראה ליצירות ספרות כמו הבלדה של שאול טשרניחובסקי 'בת הרב'²⁰ והבלדה של י"ל כהן 'לחש קסם',²¹ הפואמה 'קידוש השם' של יהודה ליב פריץ²² והרומן 'קידוש השם' של שלום אש.²³ בכל האגדות האלה פועלות הנשים בספרה הציבורית. הפרעות מפגישות

19 גורלנד (לעיל הערה 10), ד, עמ' 34–35.

20 ש' טשרניחובסקי, שירים, תל אביב תשכ"ו, עמ' 73–76.

21 י"ל כהן, שירים, תל אביב תש"ך, עמ' קסב–קסג.

22 כל כתבי י"ל פריץ: העבריים והמתורגמים מיידיש, ט: זיכרונותיי; שירים, תל אביב תשכ"ב, עמ' יז–כ.

23 ש' אש, קידוש השם, תל אביב תשכ"ה.

את מי שלא היו אמורים להיפגש בימים כתיקונם, שבהם ספונות נערות יהודיות בביתן ואינן נחשפות לעיניהם ולתאוותם של לא־יהודים. הנערות בסיפורים אלה ניצבות בפעם הראשונה, בתקופה של אימה נוראה, מול רוצחים ואנסים, אך הן אינן נחשפות כנערות חסרות אונים. נהפוך הוא, למרות חוסר ניסיוןן, למרות הטראומה שחוו ולמרות העימות, כל אחת מהן בדרכה נוטלת את גורלה בידיה וגוברת על הצורך. כל הסיפורים הללו מסתיימים במותה של הגיבורה, המתפרש כמוות על קידוש השם²⁴ גם כשמדובר באיבוד לדעת.

ניתן לשער שסיפורים על גיבורות אלה סופרו בעל פה על ידי נשים, אך הטקסטים שהגיעו לידינו הם טקסטים גבריים, שהרי הנשים לא כתבו. מדובר אם כן בסיפורים שזכו לגושפנקה גברית, כלומר התרבות היהודית הפטריארכלית אפשרה כינון של גיבורות תרבות בימות הרעה דווקא, גיבורות החורגות מגבולות המגדר.²⁵ ימות הרעה, ימי פרעות ופוגרומים, הם זמנים שבהם הסדר החברתי מופר על ידי גורם חיצוני. בעקבות זאת מתעמעם המערך של כלל הערכים והנורמות, והחברה נאלצת בליט ברירה לערוך סדר חדש, שבו עליה להקריב לעיתים את הערכים החשובים פחות, כדי לשמור על מה שהוא בבחינת ייהרג ואל יעבור.²⁶ כיוון

24 למקורו ומשמעותו של קידוש השם ביהדות ובנצרות ראו למשל: ד' בויראין, 'משהו על תולדות המרטיריון בישראל', י"מ תא"שמע ואחרים (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 3–27; D. Boyarin, *Dying for God: Martyrdom and the Making of Christianity*; 93–126; G. Hasan-Rokem, 'Martyr vs. Martyr: The Sacred Language of Violence', *Ethnologia Europaea*, 33, 2 (2004), pp. 99–104. השימוש העממי במושג קידוש השם בתקופה הנדונה במאמר כולל יהודים שנרצחו על ידי לא יהודים מכל סיבה.

25 על גיבורות תרבות של יהדות פולין בעיקר בימות הרעה ראו: H. Bar-Itzhak, *Jewish Poland: Legends of Origin*, Detroit, MI 2001; eadem, 'The Legend of the Jewish Holy Virgin: A Folkloristic Perspective', *Journal of Folklore Research*, 46, 3 (2009), pp. 269–291; eadem, 'Women in the Holocaust: The Story of a Jewish Woman Who Killed a Nazi in a Concentration Camp: A Folkloristic Perspective', *Fabula*, 50, 1–2 (2009), pp. 67–78; eadem, 'Women and Blood Libel: The Legend of Adil Kikinesh of Drohobycz', *Western Folklore*, 71, 3–4 (2012), pp. 279–290. (הנ"ל (לעיל הערה 4).

26 התנאים קבעו ששלוש המצוות הן בבחינת ייהרג ואל יעבור: 'נמנו וגמרנו בעליית בית נתזה בלוד כל עבירות שבתורה אם אומרים לו לאדם "עבור ואל תהרג" יעבור ואל ייהרג חוץ מעבודה זרה וגלוי עריות ושפיכות דמים' (בבלי, סנהדרין עד ע"א). האמוראים

שבימות הרעה הגברים היהודים אינם יכולים להגן על הסדר החברתי ועל הנשים שעליהן הם מחויבים לשמור ולהגן, יצירת גיבורות תרבות החורגות מגבולות ההיתר המגדרי משרתת מטרה זו. נשים אלה הופכות לגיבורות תרבות נערצות שמעשיהן בעומדן מול הצוררים נתפסים כראויים לחיקוי. האגדה ההיסטורית על אודות נשים אלו בגזרות ת"ח ות"ט משמשת כאתר זיכרון יהודי קיבוצי, ונשים הנחשפות לאתר זיכרון זה צפויות לשמור בעתיד על הערכים המקודשים ביותר לחברה כשלא יהיה ביכולתם של הגברים לעשות זאת. כאמור לפי נורה אתרי זיכרון הם מוסדות חברתיים שמטרתם לשמר ערכים חברתיים ולהעבירם לדורות הבאים כדי לשרת את צורכי ההווה. סיפורים אלה יוצרים מיתוסים מקודשים המעבירים את ההיסטוריה של הקהילה – את האירועים הטראומטיים, את גיבורות האירועים ואת דפוסי ההתנהגות שיש לאמץ אם יתרחשו אירועים טרגיים כאלו בעתיד. באופן זה אמור אתר זיכרון נשי זה להבטיח שהנשים ימשיכו לשמור גם בעתיד על הערכים המקודשים ביותר לחברה.

עם זאת העובדה שנשים בסיפורים אלה מאופיינות כפעילות, כמסוגלות לפעול ולהתמודד במקום שהגברים כשלו,²⁷ כמי שמגלות גבורה פיזית או עורמה ומוכנות למות על שמירת הערכים המקודשים, היא השמעה של הקול הנשי באופן שלא נשמע בימים טובים יותר בחיי הקהילה היהודית בפולין.²⁸ מבחינה זו מתבקש לשנות את הקוטביות בין קביעותיהם של נורה ושל לג – אתר זיכרון נגדי אינו

27 הוסיפו הבחנה בין שעת שמד לימים כתיקונם ובין צנעה לפרהסיה. ביטוי מובהק לכך יש בסיפור ה'חתן והכלה'. בנוסח שפרסם גורלנד הכלה מדריכה את החתן באשר להתנהגות המתבקשת בעת שהצוררים רודפים אחריהם: 'אהובי יקרירי! הלא עיניך רואות כי עוד מעט קט והננו בידי העריצים, לוא ידעתי כי היטיב יטיבו גם לך בגללי וחייית, הלא אז בחרתי בחיים וטוב לנו, אבל יראתי אני מאד מאד, אותך יהרגו ואותי יחיו למען ענותני כאשר יענו המון נשי עמנו המוצאות חן בעיניהם, לכן טוב לי המותה עמך גם יחד מחיי חרפה עמהם, ואם אהבתך לי עזה ותמימה באמת, אל תשיב פני ריקם, נקדש נא שם שמים יחדיו, וטוב לנו לטבוע בתהום רבה מנפול בידי הצרים' (גורלנד [לעיל הערה 10], ד, עמ' 35–36). ראוי לציין כי במערכה השנייה במחזה 'הדיבוק' השתמש אנ־סקי בסיפור זה: האורח במחזה קורא את הכתוב על המצבה: 'פ"נ [פה נטמנו] הקדושים וטהורים חתן וכלה שנהרגו על קידוש השם שנת ת"ח לפ"ק [לפרט קטן], תנצב"ה [תהיינה נשמותיהם צרות בצרור החיים]' (ש' אנ־סקי, הדיבוק, תל אביב תשמ"ג).

28 אני כותבת ספר בנושא זה ביהדות פולין, וטרם מצאתי דיוקן של גיבורות תרבות שזכתה לגושפנקה גברית לחרוג מגבולות המגדר שלא בימות הרעה.

תמיד אתר זיכרון היוצא נגד האתר הממוסד, אלא יכול להיות מוכל בו. במקרה זה ניתן לגלות באתר זיכרון נשי ממוסד המעביר את הנרטיב ההיסטורי הדומיננטי היבטים של נרטיב שולי ומושתק.²⁹

אגדות על אודות ניצולות

הסוג השני של אגדות על אודות נשים בגזרות ת"ח ות"ט הן כאמור אגדות על ניצולות. מעניין שאגדות אלה, אשר לדברי גורלנד היו 'שגורות בפי ההמון',³⁰ לא נרשמו בכרוניקות בנות התקופה אלא מאוחר בהרבה. ייתכן שהסיבה לכך הייתה שהכרוניקות נועדו לתאר את החורבן דווקא, אך הדבר מפליא בעיקר מפני שאגדות אלה מביאות לידי ביטוי בעיות שעיימן התמודדה החברה היהודית לאחר הפרעות – הן במישור הפרקטי הממשי בחיי היום-יום והן במישור הרגשי פסיכולוגי – בעיות הנוגעות ליחס לנשות הקהילה.

ההיסטוריון אדם טלר, שעסק מזווית היסטורית בנשים בגזרות ת"ח ות"ט, טען שקשה למצוא בטקסטים יהודיים מסורתיים התייחסות לתהליך שיקום החיים והקהילות שעברו ועזו בעקבות אלימות והרס, אף שיכולת שיקומם היא שאפשרה לחברה היהודית לשרוד לאורך זמן למרות הרדיפות.³¹ אם נקבל טענה זו, הרי בהיעדר התייחסות לתהליך השיקום בטקסטים יהודיים מסורתיים בכתב, ומכיוון שנושא זה מופיע בסיפורת העממית, ניתן לשער שאחד התפקידים שמילא הסיפור העממי, שרווח בעל פה בתקופה זו, היה התמודדות עם בעיות השיקום, ועל כן ראויים סיפורים אלה גם לתשומת ליבם של ההיסטוריונים.

בעוד שהאגדות על אודות נערות חסרות השם שבחרו למות משרטטות דיוקן חיובי, ומותן מתפרש כמוות על קידוש השם (גם במקרה של איבוד לדעת), האגדות על אודות ניצולות מורכבות יותר, והיחס כלפי הגיבורות נע בין שלילה מוחלטת לנכונות לקבלה על תנאי. אגדה שבה דמות הניצולה מצטיירת כדמות שלילית

29 עמדיתי בעבר על כך שהיגוד אחד עשוי להכיל זוויות ראייה אחדות, ובהן זו המסורתית וזו המבקשת לחתור תחתיה. ראו: ח' בר-יצחק, 'גברים ונשים מספרים את מיתוס בריאת האשה – על שימוש במיתוס להעברת מסר הגמוני וחתרני', מחקר ירושלים בפולקלור יהודי, כח / מחקרי ירושלים בספרות עברית, כה [מקמים: תרבות, ספרות, פולקלור, לגלית חזן-רוקם] (תשע"ג), עמ' 681, 689.

30 גורלנד (לעיל הערה 10), ד, עמ' 36.

31 טלר, נשים יהודיות (לעיל הערה 5), עמ' 38.

שלא תוכל לשוב ולהתקבל בחברה היהודית היא האגדה על שרה אשת שבתי צבי. זוהי אגדה הקובעת גבולות שלא ניתן לחצותם.

שרה אשת שבתי צבי

ויהי בעת ההרגה הגדולה, אשר הרגו הקאזאקים ביהודים בפולנאיה בימי הגזרות של ת"ח ות"ט, מצאו עלמה קטנה יהודית בת שבע שנים ושמה שרה ויתנו אותה אל בית מושב הנזירות. אביה ר' מאיר אב"ד [אב בית דין] בק"ק [בקהילת קודש] פולנאיה ואמה מתו בימי ההרגה ואחיה ברח לעיר אמשטרדם. הנזירות חמלו על נפש העלמה ותמהרנה להביאה בכרית דתן, אך שרה זכרה את אבותיה ואת אמונתה וכל היום חשבה מחשבות להמלט מבית מושב הנזירות ולשוב לדת אבותיה. ויהי היום ותברח העלמה דרך החלון ותרץ באישון הלילה אל בית הקברות ליהודים כי לא רחוק מהבית הוא ישובו אז יהודים אחדים פליטי חרב חמיל. בבקר באו היהודים לקבור מתייהם וימצאו נערה אחת בת שש עשרה שנה ערומה מבלי לבוש ורק פתנתה עליה, ויתמהו האנשים מאד וישאלו אותה מי היא? ותען להם שרה ותאמר: עלמה מבנות ישראל אנכי, ונתפשתי בידי האויב וישימוני בבית הזה, ואתמול בלילה בא אלי אבי המת ויאחז בי ויביאני הנה ולאמת את דבריה הראתה להם שרשיות צפרנים בבשרה. אשר שרט אביה המת. היהודים חמלו על האמללה הצעירה הזאת וישלחוה בסתר אמשטרדמה, ושם מצאה את אחיה הפליט, אולם מרב התלאות והסכנות שעברו עליה, נפעמה רוחה ותלך שולל אחר דמיונה ותמאן להנשא לאיש, באמרה בהלך נפשה כי עתידה היא להנשא למלך המשיח, אשר יבוא במהרה, והיה הדבר הזה לצחוק באזני כל שומעו.

אחרי ימים אחדים עזבה שרה את עיר אמשטרדם ותלך לפראנקפורט דמיין ותבוא עד ליווארנו ושם היתה לאשת זנונים ומנאפת, אולם נבואתה אשר נבאה בטרוף דעתה היתה לפלא בעיני המון העם האוהב נפלאות, ויגידו איש לרעהו עד אשר נודע הדבר הזה גם בקהירא, אשר שם התגורר אז שבתי צבי עם תלמידיו. ויהי כשמוע ש"צ את דברי המתנבאה, ויאמר בלבו: הפעם חפצי בידי יצלח, ויגד לתלמידיו כי גם אליו נגלה במראה כי עלמה אחת מפולאניה עתידה להיות בת זוגו וישלח מהר שלוחים לליווארנו להביא את שרה אליו לקאהירה. ברב פיה ונצורות לבה מצאה שרה חן בעיני ש"צ ובעיני אנשי סיעתו, וכל מעשיה הרעים לא עצרו בעדם ובעד המשיח השקר מקחת אותה לאשה, ומענה נכון היה בפיהם כי גם הנביא הושע לקח לו – במצות י"י –

אשת זנונים. בבית השר רפאל יוסף צלכי עשה ש"צ את משתה הנשואים ושם נשא את העלמה שרה לו לאשה – ולכל אנשי סודו היתה אורה ושמחה!³²

האגדה נוגעת במספר בעיות שאפיינו את תקופת הגזרות – הרג הורים, פירוד משפחות, גורל קטינות והמרת הדת. באגדה זו שרה הילדה נמסרת למנזר וניצלת, אך הנזירות ממירות את דתה. היא אומנם זוכרת את דת אבותיה ובורחת מן המנזר, אך נוהגת בניגוד למנהג היהודי – מסרבת להתחתן ומכריזה שתינשא למלך המשיח. בכך נרמזת ההשפעה הנוצרית עליה, שהרי בנצרות הנזירות נתפסות ככלותיו של ישו המשיח. בהמשך הופכת שרה לאשת זנונים, ולבסוף נישאת לשבתי צבי. למרות החמלה בסיפור כלפי דמותה של שרה (היהודים שמוצאים אותה חומלים עליה והתנהגותה מוסברת על ידי המספר בטירוף דעת שהוא תוצאה של מה שעבר עליה), היא במובהק דמות שלילית,³³ הפורשת מן הקהילה היהודית, ולא תוכל לשוב ולהתקבל בה.

שתי אגדות אחרות על ניצולות הן על אחותו של הש"ך, ששמה לא ציון, ועל בתו של הש"ך, ששמה אסתר (ראו נספחים). הש"ך, ר' שבתי מאיר הכהן (1621–1662), זכה לכינויו על שם ספרו 'שפתי כהן' על 'שולחן ערוך'. אי אפשר לקבוע אם יש יסוד היסטורי בקישור האגדות על אודות הנשים הניצולות דווקא אליו. ייתכן שהדבר נבע מכך שהוא כתב כרוניקה על פרעות ת"ח ות"ט בשם 'מגילת עיפה',³⁴ וכן חיבר קינות לכ' בסיוון, יום טבח בקהילת נמירוב.

לפי האגדה על אחות הש"ך³⁵ בימי פרעות חמיילניצקי, לאחר שהש"ך כבר עזב את ביתו, אחותו נמלטת מהרוצחים וחוברת לחבורת אביונים הנודדים מעיר לעיר ומחזרים על הפתחים. בהגיעם לוויילנה היא שוהה עימם בהקדש, אך אינה מצטרפת אליהם בצאתם לחזור על הפתחים. היא נושאת חן בעיני אשת הממונה על ההקדש, העומדת על טיבה, וזו מציעה לה להיפרד מן החבורה ולהישאר בוויילנה. האישה משיגה עבורה עבודה אצל אשת גביר, ותפקידה לטפל בחתן הגביר הלומד תורה,

32 גורלנד (לעיל הערה 10), ד, עמ' 36.

33 אינני עוסקת כאן בסיפור כפי שהוא מופיע בכתבים שבתאיים, שזווית הראייה בהם שונה.

34 פורסם גם כנספח ל'שבט יהודה'. ראו: הכהן (לעיל הערה 10).

35 'אי זינקאוויץ, ספר סיפורי צדיקים החדש, וינה תרפ"ב, סיפור פז (ראו נספח א); מ"צ סלודובניק, מעשה הגדולים החדש, פיטרקוב תרפ"ה, סיפור ז; ד"ב עהרמאן, ספר דברים ערבים, עמ' 9, מונקטש תרס"ג (ראו נספח ב); מ' בן-יחזקאל, ספר המעשיות, ג, תל אביב תשכ"א, עמ' 273–278.

להכין עבורו ארוחת ערב ולהציע את מיטתו. כשהיא מאזינה מאחורי הדלת לקולו בעת תלמודו, היא נזכרת בקול אביה ופורצת בבכי. כאשר הדבר נשנה האברך חוקר אותה ומבין שהיא אחותו (הוא בעל הש"ך), הוא מבקש מאשתו למסור לאמה הגבירה שמישהו אחר ישרתו, ואילו הנערה תשהה איתם כאחת מבנות הבית. לאחר שהגבירה הולכת לעולמה ממליץ הש"ך לגביר לשאת את הנערה. הוא עצמו משמש כשושבין ומגלה להם שהנערה היא אחותו, ושכוחות נישואיהם ייוולד להם בן שיהיה גדול בישראל ויאיר את עיני העם. הברכה וההבטחה מתקיימות, נולד בן שנקרא על שם אבי הש"ך ואחותו, והוא מחבר הספר 'שאלות ותשובות פנים מאירות'.

לפי האגדה על בת הש"ך³⁶ הש"ך נמלט עם בתו בעת הפרעות ומגיע ליער. הבת חולה, והש"ך סבור שהיא מתה. כאשר הוא שומע חבורת ציידים הוא סבור שאלה הפורעים ובורח מפניהם, אך מתברר שאלה ציידים ובראשם המלך. המלך מוצא את הילדה, רופאו מעלה לה ארוכה, והמלך משכנה בארמון כבת לווייה המועדפת על בתו. היא אינה אוכלת מאכלים לא כשרים ומסרבת להמיר את דתה. שונאיה מציתים את חדר בת המלך, מצילים את בת המלך וסבורים שהנערה נשרפה. אך היא קופצת מבעד לחלון ונמלטת ליער. היא תועה ביער ולבסוף נשבת על ידי שודדים, אך 'לא נטמאה' כלשון אחד הנוסחים של האגדה. השודדים מביאים אותה לוילנה כדי שהיהודים יפדו אותה בכסף. בוילנה פודה אותה הגביר ר' מאניש, שהוא ואשתו חשוכי ילדים. היא משרתת בביתם ומופקדת על הבית, ולאחר מות האישה ר' מאניש נושא אותה לאישה. כאשר מלך וילנה, שנשא לאישה את בת המלך שבתו של הש"ך שימשה לה בת לווייה, גוזר גזרה על היהודים, בת הש"ך פונה למלכה ומביאה לביטול הגזרה, ובזכות פועלה היהודים מכנים אותה אסתר המלכה. כשמגיע הש"ך לוילנה להדפיס את ספרו מתרחשת ההתוודעות בינו לבין בתו, ובעלה הגביר אף תומך בש"ך.

גם האגדות על הניצולות היו השראה ליצירות ספרות, כמו 'חמיעלניצקי' לנפתלי מנדל שור³⁷ 'חתן המלך' מאת הרב ד"ר מרקוס להמן,³⁸ ו'אסתר' לאייזיק מאיר דיק (יידיש).³⁹

36 עהרמאן (שם) עמ' 9 (בלוח התיקון וההגהה המדויקת); בן-יחזקאל (שם), עמ' 286–289. ראו נספח ב.

37 נ"מ שור, הר המור: קורות עם אלקי עולם, אשר קרו לו באלף ומאה ושמונה ותשעה שנה אחרי לכתם בגולה מעל אדמת נחלתם, למברג תרל"ו.

38 מ' לעהמאן, חתן המלך: ספור [...] יסודות בקורות בני עמנו מימי גזרות ת"ת ות"ט, ורשה תרס"ט.

באגדה על שרה נחסמת לחלוטין אפשרות השיבה של הניצולה לקהילה היהודית, אך בשתי האגדות על בנות משפחתו של הש"ך הניצולות זוכות לחזור ולהשתלב בחברה היהודית, אם כי זו התקבלות על תנאי, הכרוכה בתחילה בירידה במעמדן ואחר כך בנישואים לאיש זקן.⁴⁰ אגדות אלה מבטאות את היחס המורכב של החברה היהודית לניצולות – הנבדל מן היחס לגברים ששרדו בפרעות. גם הדיון ההיסטורי מציין ששיבה של נשים לחברה היהודית הייתה קשה מזו של גברים, בעיקר מפני שהן היו צריכות להתגבר על הסטיגמה החברתית במה שנוגע לאונס ולהמרת דת כפויה.⁴¹ ואכן בסיפור על בת הש"ך מציינת האגדה במפורש שאף שנשבתה על ידי גזלנים היא 'לא נטמאה'.⁴² האגדות מתארות את הסכנות הקשות שלהן נחשפו הניצולות: שהייה במנזר, שהייה בבית גויים, המרת דת, חשיפה לגזלנים וסכנת אונס, שבייה ופדות, נדידות עם חבורות הכוללות גם גברים ועוד. עם זאת האגדות על אחות הש"ך ועל בת הש"ך מדגישות שהיו ניצולות שלמרות הכול נשארו

39 א"מ דיק, אסתר, ורשה תרל"ב.

40 במסגרת דפוסי השידוכים והנישואים בקרב יהודי מזרח אירופה נחשבו הנישואים לזקן כברירת מחדל. החשש ואפילו החרדה מפני נישואים לזקן באים לידי ביטוי בשירי עם בידידיש. בשירו של ח"נ ביאליק 'לא ביום ולא בלילה', המכונה 'מעין שיר עם', נאמר: 'אמר לְאָבִי: הַמִּיתְנִי – / וּבְיַד זָקֵן אֶל תִּתְנֶנִּי! // לְרַגְלִי אֶפְלֵ וְאֶשְׁקֵן: / אֶךְ לֹא זָקֵן, אֶךְ לֹא זָקֵן!' (ח"נ ביאליק, שירים, תל אביב תש"ך, עמ' רצ). מעניין לציין כי נישואים לזקן מופיעים באגדות גם במקרים של סכנת נישואים לבעל שררה גוי, כמו הסיפור המפורסם על שאול ואהל, שבו מבקשים להשיא את בתו למלך פולין, וכדי למנוע זאת, ובאין מועמד מידי אחר, הוא משיא אותה מייד לרב זקן שהתאלמן. גם במקרה זה השכר הוא בן שייולד. ראו: H. Bar-Itzhak, 'Wahl Saul', *Encyclopedia of Jewish Folklore and Traditions*, II, Armonk, NY 2013, pp. 556–557

41 טלר, נשים יהודיות (לעיל הערה 5), עמ' 48. בעניין זה כתב טלר: 'Women who had converted to Christianity either under duress or as means of survival also faced greater difficulties than men in trying to go back to their former lives. Jewish law could and often was interpreted as imposing stricter criteria for allowing returning women converts back into the fold than men. Beyond showing that it was significantly more difficult for women to recover from this kind of disaster these phenomena also suggest that male attitudes toward women's experience were "culturally determined" (שם, עמ' 45). וראו גם דיונה של שלמון-מאק, שבויה בת-ח-ת"ט – הקונפליקט הדתי, המנהגי והאנושי (לעיל הערה 5).

42 גם לאחר השואה, השבר הגדול ביותר שפקד את העם היהודי, הוטבעה סטיגמה חברתית בניצולות השואה, כפי שהעידו ניצולות שחזרו ונשאלו: 'אז איך זה שאת נשאת בחיים?!

ביהדותן, נשמרו מלשבור טאבו ונהגו כיאות, ועל כן נכון ורצוי לקבלן חזרה אל החברה היהודית, וקבלתן אף עשויה לתרום להצלת הקהילה כולה. יש בסיפורים אפילו ביקורת סמויה על גיבור הסיפור, האח שלא חיפש את אחותו או האב שהפקיר את בתו ביער (גם אם סבר שהיא מתה). עם זאת התקבלות הניצולות מותנית בכך שיוכיחו שלמרות מה שעבר עליהן הן ראויות לשוב לחברה היהודית ומתנהגות כמצופה מהן. בזכות זאת והנישואים לזקן נולד בן שיאיר את עיני ישראל, כלומר מדובר בחזרה שלמה לחברה ואפילו בזכייה לכבוד על פי הנורמה הפטריארכאלית שמהותה של האישה היא בפריון והבטחת ההמשכיות.

אגדות אלה משמשות גם הן אתר זיכרון, אלא שהנרטיב של אתר זיכרון זה הפוך מן הנרטיב על אודות הבתולות שמתו על קידוש השם. המטרה כאן להכשיר את התודעה הנשית לשיבה אל הערכים והנורמות שהיו מקובלים מימים ימימה, ואשר נפרעו בימות הרעה. כלומר מדובר על מניעת חריגה מגבולות ההתנהגות המגדרית המקובלת. בעוד שהאגדות ההיסטוריות על אודות נשים בימות הרעה שדנתי בהן לעיל הן אתר זיכרון המכיל גם נרטיב נגדי ומאפשר חריגה מגבולות המגדר, אגדות אלה על אודות הניצולות הן בגדר אתר זיכרון המוכתב על ידי הממסד הגברי, שלאחר הפרעות ביקש להשיב את הסדר הפטריארכלי על כנו ולמנוע כל חריגה מגבולות המגדר.

סיכום

האגדה ההיסטורית על אודות נשים היא אתר זיכרון נשי. האגדות על גזרות ת"ח ות"ט, כמו אגדות היסטוריות אחרות על נשים שהגיעו אלינו בכתב מן העבר הרחוק, זכו לגושפנקה גברית. הן חושפות את הבעיות שהעסיקו את החברה היהודית ואת דרכי ההתמודדות איתן, ונועדו להעביר לנשים מסר בדבר ההתנהגות הראויה המצופה מהן בימות הרעה ולאחריהם. באגדות הסובבות סביב עימות מיני בין נשים לצוררים בעת הגזרות יש קידוש של המוות, המתפרש כמוות על קידוש השם. עם זאת כיוון שהגיבורות פעילות ללא רתיעה בספרה הציבורית, וחלקן אף מאמצות תכונות ודרכי פעולה גבריות, ניתנת באגדות אלה לגיטימציה לנשים לחרוג מגבולות המגדר. כמו אתרי זיכרון אחרים משתמשות האגדות בזיכרון העבר לצורכי ההווה והעתיד. במקרה זה הן יוצרות גיבורות תרבות שיהיו מופת לחיקוי אם שוב יתהווה מצב שבו לא יוכלו הגברים היהודים להגן ולשמור על הנשים. הצבעתי בהקשר זה על קיום של אתר זיכרון נגדי המוכל בתוך אתר הזיכרון

ההגמוני. יש לזכור שכיוון שגיבורות האגדות מתות בעקבות העימות, לא היה על החברה היהודית להתמודד לאחר הפרעות עם גיבורות פעילות ונחושות שכבר חרגו מגבולות המגדר.

לעומת אגדות אלה, האגדות על הניצולות קובעות גבולות ומקדשות את החיים ושיקומם, והדבר יכול להיעשות רק בקבלת חלק מן הניצולות לחברה היהודית. אך כפי שהראיתי, הניצולות מתקבלות על תנאי, הכרוך תחילה בירידה במעמדן ואחר כך בנישואים לאיש זקן. מבחינה זו מכשירות האגדות את התודעה הנשית לקבלת הנרטיב ההגמוני השולל חריגה מגבולות המגדר ומחייב קבלה מלאה של הסדר החברתי הפטריארכלי, כשהשכר שבצידו – לידת הבן.

מכלול האגדות ההיסטוריות על נשים בגזרות ת"ח ות"ט בונה אתר זיכרון סמלי מורכב, וקיומם של שני סוגי האגדות פורס לפנינו את הפער שבין ההתנהלות הנשית הזוכה ללגיטימציה גברית בימות הרעה לבין ההתנהגות הלגיטימית בימים כתיקונם.

פרופ' (אמריטה) חיה בר יצחק ז"ל, החוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה,

הר הכרמל, חיפה 3498838

hbitzhak@research.haifa.ac.il

14 סיפורי סיפור 18 צדיקים

נספח א
אחות הש"ך

(נוסח 'ספר סיפורי צדיקים'⁴³)

פז) רבינו הגאון הגדול בעל הש"ך זולקללה"ה היה בק' ווילנא שנשא משם אשה בשנת ת"ח לאלף שהיה אז בזמן ההוא החורבן הגדול הגורא מהרולח חזי"ל יש"ו כנודע ואבי רש"ך ז"ל הגאון הר' מאיר ז"ל ומשכחת בית אביו היו דרים בארץ כולין בעיירות שהלך הרלחן הנ"ל להרוג בו' ואבי הש"ך ז"ל כבר נסהלך מעזה"ו בשנת ת"ח והש"ך ז"ל היה בעיר ווילנא בשנת ת"ח ואז כל מי שהיה יכול לברוח ברח מחמת הכחד של הרלחנים הנ"ל חזי"ל וסייעתו יש"ו וגם אחות הש"ך ז"ל ברתה לנכשה ומתחברה לילך עם האצוים שהלכו מעיר לעיר לבקש די פרינסתם ומירע שבאו סיפת האצוים וצבוכס אחות הש"ך ז"ל אל העיר ווילנא ואכעניא שלהם היה צבית רקדש שהיה מיוחד לזה שהאצוים ילינו שט חיזה ימים כל הבאים לשם ומי מהאצוים שרלה להשאר בעיר שלא לילך עוד עם הני עניים היחזרים על הכתמים היה נשאר שט יהו רואים הממוים על ההקדש להמליח לו חיזה עסק שיתפרנס מזה. הסיעה זו האצוים שבתוכה אחות הש"ך ז"ל באו לוילנא מובן זה שבכל יום ויום היו אולכים על העיר על פתחי גדיבים. אשת הממונה על ההקדש השגיחה היטב על כל האצוים הללו והועבה בעיניה הצבולה הזאת היא אחות הש"ך ז"ל יוהר מכל הסיעה אצוים ואצויות שהלכו עמה והכרת כניה העיר עניה שהיא ממשכחת היחוס והמעלה. ואין טבעה ומזגה כטבע שאר אצוים והגניעום הוכר יפניה רק מחמת אונם נפשות נתחברה אל האצוים לילך עמהם. היא.

אשת

סיפורי סיפור פו צדיקים ח 16

אשת הממונה דיברה עם הבתולה הזאת הרבה ומשאה חן בעיניה מוגדל החכמה והלגינות שהוכר בה והתחילה להציע לפניה לומר למה לך לכתת רגלך לילך עם האצויים מכאן והלאה הלא עלמי כוזב שהשאר פה בעיר הלזו וזודחי ארצה לבקש לך מרגוע לנפשך מממד פרנסה בעיר הלזו היא הבתולה הלזו הסכימה ע"ז שלא לילך עוד עם העניים האלו ולהשאר פה השי"ת המסבב כל הסיבות ית"ש נתן בלבה לילך אל הגבירה חמות הש"ך ז"ל באה אליה וסיפרה לה 'איך שיש עמה בין ההכרה קבלנים שבהקדש בתולה אחת נעושה וחכמה ומושלמת בכל המעלות וכיכר בה שהיא מן גדולי היחוס והיעולה שבשיירות פולין לא כשאר הקבלנים לכן עלתה טוב לפני הגבירה לאסכה אל בימה על חיזה שירות וזודחי תקבל ממנה עונג וחת הגבירה השיבה לה שאין לריכה לשום דבר לשימוש כי יש לה כל הערך משרתים ומשרתות רק אחר שאחם מפארים אותה ומשכמים אותה. תבוא הבתולה לביתי ואדבר עמה ואם תיטב בעיני אולי אתן לה אחזה שימוש בביתי. כן עשתה הביאה הבתולה לבית הגבירה ודיברה עמה והיעבה בעיניה מאוד ואמרה לה הגבירה הנה א"ל לי לשרת בביתי שום איש ואשה כי יש לי כל הערך רק שימוש קל אני אתן לך והוא חתני הגאון הש"ך לומד בחדרו בכל לילה ולילה כמה שעות עד קרוב לחצי הלילה ובעת שגומר לימודו וכל בני ביתי ישינים ולא לריך אני איש א' שיושיטו לו לחדרו כעודתו בעידת הערב ולהציע משתו ולהדין לו מים וכו'. זה השימוש הקל אני לריך לזה איש מיוחד שיהיה ימן ביום כמה שעות בכדי שיוכל להיות עד ולישב אחורי דלת חדרו של חתני הגאון שיחיה. אשר בעת שיגמור לימודו יביא לו האיש הזה את סעודתו ושאר דברים כן הוה הבתולה זו נשארה בבית הגבירה והיתה ישינה ביום בכדי שיוכל להיות ערה ולישב אחורי דלת חדר הש"ך עד שיגמור כל הלימוד שלו כנו"ל הוא הש"ך ז"ל שלמד יומידי בחדרו.

(חלק ג)

ולמד בקול רם. בינו לבין עלמו. והבתולה ירבה אחורי חדרו. גממה לה שכן היה ממש קול אביה ז"ל שזה כמה שנים שנעדר. וקולו של הש"ך ז"ל דממה לה בשווי ממש כקול אביה הרב המנוח. ועי"ז נתעורר לה דאגה ותוגה. כי יהיכירה איש איך שהיא עתה בשפל המלכ. גולה וסורה ואיך נהפך עליה הגלגל החוס"ר שהיתה בת גדולים וטובים וגאוני ארץ. ועתה היא יתומה עניה גלמודה כו'. והתחילה לבכות בחשאי שלא לבלבל את הגאון הזה הלומד בחדרו. אך לא יכלה להתאפק. ובכחה בקול רם. במר לב. הוא. הגאון הש"ך ז"ל שמע בחדרו אשר המשרתת היושבת בחדר החיון אחורי דלת חדרו. היא זוכה. חרה לו היטב על דבר זה. לבלבל אותו. הלך אל הפתח ופתח ויקוף עליה ע"ז שמבלבלה אותו. מובן שפסקה מלבכות והתאפקה בכל כחה. והמתנה עד שגמר כל לימודו וכשגמר וילא מחדרו. סיכף הכניסה לו כל האורך. מאכל ומשתה וכו'. כן בלילה השינה היה כן. שכשהתחיל הש"ך ז"ל ללמוד לימוד בעמקות גדול. ובקול רם. גממה לה שקולו הוא שזה ממש כקול של אביה המנוח הרב ז"ל והתחילה לבכות מאוד באנחה מתוך הלב שלא יכלה להתאפק. הוא. הש"ך ז"ל. שמע בכייתה ואנחתה. זה פעם שני. הבין שלא לחנם הוא. הלא דבר הוא. לכן פסק מלימודו ופתח פתח חדרו. היא. הבתולה שראתה אותו יולא מחדרו. נתבהלה קצת. הש"ך ז"ל התחיל לשאול אותה מאין היא. ומי היא אביה. השיבה לו ולא כיחדה ממנו אשר היא מפולין. מלובלין. או מאוסטרהא. ועי"י האונם הרמתן כו' צרחה לנפשה למלט נפשה. ואביה היה רב גדול וגאון. שמו היה הר' מאיר. הש"ך ז"ל שאל אותה על שם אמה ועל שם משפחה שלה לאביה ולאמה. הכל השיבה לו. אז נודע לו להש"ך ז"ל שהיא אחותו מאב ומאם. פשה את עלמו כמחריש. לא גילה לה שום רמז. הש"ך ז"ל חזר אל חדרו ולמד לימודו. וכשגמר לימודו. וילא מחדרו קצת. היא הכניסה לחדרו כל האורך. מאכל ומשתה וכו' כאשר ע"י יושבת וממתנת. למחר. אמר

אמר הש"ך ז"ל לאשתו הרבנית שתמנור
לאמה בשמו אשר הבתולה הזאת לא השב
עוד כאן בשביל השימוש הזה. ולהושיב הי"ש
אחר על זה השימוש. והבתולה הלזו תהיה
כאן בביתה בכבוד. מטעם הכמוס עמדו.
לזונה ולפרנסה ולהלבישה בכל העורך בלא
מוחסור. כאחד מצניה. אשת הש"ך ז"ל
הגידה ד"ו לאמה בשם בעלה הגאון. הגבירה
חמות הש"ך ז"ל שמרה את דברי חתנה
הגאון לעשות ככל אזהרתו. כהורת משה
מוס. ובימים מועטים מהה הגבירה חמותו
של הש"ך ז"ל. ותיקף אחר שבעה החמילו
השדכנים לבוא אל הגביר חמיו של הש"ך
ז"ל להציע לפניו שידוכים הגונים. מהם
ברוב ממון. ומהם מגדולי יחוס. הגביר
נכנס לחתנו הש"ך ז"ל וסיפר לחתנו
מהשידוכים שדיברו לו. איזה מהם שיככים
חתנו הגאון. השיב לו חתנו להמתין שלש
רגלים. וכמ"ש כן בש"ע וידוע לידועי דת.
כן הוא. הגביר פסק מלדבר בזה עד עבור
שלש רגלים. אחר שלש רגלים החמילו
שדכנים לדבר עם הגביר אודות. הגביר
התייעץ עם חתנו. אמר לו חתנו. אם כבודו
ישמע אלי אל תפנו אל ממון או אל יחוס.
אני אציע לפניכם שידוך הגון. וטוב יותר
מכולם. והיא. לישא את הבתולה הזו שהיא
בביתכם זה איזו חרשים. לנועה וחכמה
ויפ"ת. ולהגביל זמן החתונה על ימים אחדים
ואני אהיה השושבין שלכם (אונטר פירר).
ובשעת החתונה אגלה לכם למי הבתולה
הזו. וכו'. כן הוא הגביר נתרצה לשמוע
דברי חתנו כ"י וגשאה לאשה כדת משה
וישראל. והש"ך ז"ל היה השושבין. ואחר
החופה גילה הש"ך ז"ל שהכלה היא אחותו.
ודרשה גישאנק נהן לו היינו שהבטיח לו
שיליד בן זכר גאון ותרין כמוהו. הוא היה
ש"ת פנים מאירות והש"ך ז"ל היה דודו אחי
אמו. בקראו שמו ר' מאיר אחר אי"ז ר'
מאיר אבי הש"ך ז"ל:

נספח ב
 בת הש"ך
 (נוסח 'דברים ערבים'⁴⁴)

(א) חלת היי זמן הייק מהריש מאסטרפאליס והנהייק צעל השיך זליה וגילו להם צמלוס מן השמיים— כי אם המה יקבלו על עולמם את הגזירה אזי יבועל הגזירה מן הכלל, והנהייק מהריש קבלו עייע ונהרג אז ריל, אבל השיך זליה צירר לעלמו את הדיו עמי דין תורה כי דברי מלומות לא מעלין וכו' ושמרתם וכו' כמיצ ולא קיבלו עייע— ואסתי כי צלו אנשי הסיל צרם ומלטו לנפשו עם צחו הקטנה מרת אסתר עייה ונתו היחה נחלה למאורי, ושם אוחה על שכמו והלך אל אחד היערות, והיי שמה עמה, חזון שיק הגיע, ונתו היחה נחליה למאור וכבר דימה צנפשו כי כבר ילכה נשמחה, והמלך ואנשי הסיל כי צלו מוך היער הלו להשתעשע צליה הסיוח— 'ילגדי' והשיך זליה דימה צנפשו כי אנשי הסיל צלו לערוך קרצ, ונרת ומלטו לנפשו— ואת צמו אסתר הייל היח שמה, ואסתי מלך אוחה— המלך— ורופא המלך הסיה אוחה צרפואות ואפקטיון והמלך לקח אוחה לו לבת ונחגלה עם צח המלך— ותיי אסתר טשאח סן צעיי כל רוחיה כי היחה ישיה ומכמת עד אין לשער, ואכלה את פח צנה מאכלים כשרים, והרצה פעמים דברו על לבה כי תמורה סיו את דמה דת היחודיה, ולא יכלו לענות אוחה: ואסנת צח המלך קשורה היחה אליה, עדי כי יעלו ענה והדליקו את גג המדר אשר צח המלך ואסתר הייל היו שמה, ואת צח המלך היילו תימי— ואת אסתר הייל הישו שמה: אבל אסתר הייל צרחה לנפשה דרך מלון הניח ושיחה את צדיה מעליה לנען לא יכירו אוחה: בכל מקום נואה, עדי כי נסתבה צלחת היערות, ונחפסה צין גולגים ורומים, והמה הביאו אוחה לעיר (כמדומני! לוילנא) כי יסדו אוחה היחודים דשם— וגציר אחד רי מאניש עייה פרה אוחה צעד ייז אלף זרויח ולקח אוחה לו לבת (כי היי משוכי צנים ריל) וכאשר ממה אשמו בר שונה ריל לקח לו לאשה את אסתר הייל, ושמעה הסונ הלך בכל המדינות, ונסתבה הדבר כי צח המלך הייל [אשר היחה רעוה של אסתר הייל] ניחה לאשה— להמלך הלו אשר חסמו היי עיר וילנא, וקניצוניה, והמלך הלוה גזר פיש גזירה לא עונה על היחודים, ואסתר הייל

צרצ חממה צלחה לפני המלכה (רעוהה וחנכהה שלה) וקיפרה לה את כל אשר נעשה עמה והרג השמעה ציניהם, ועפייו רוב חממה ועלחה, כפירה עלה, ונזירת המלך הלו, ומלו והלחה חמוד צלחה (אסתר הייל) לפני המלך והמלכה, והיחה נקראת (צפי כל אסתר המלכה) ונעלה הנציר כי מאניש הייל היי נקרא צפי כל, מחן המלך ונכוח הימים כי השיך זליה הדפיס הפר השיך, וצא לעיר הייל ודרש שמה, ונתו אסתר המלכה כמיל הכיחה את אציה כי זכרה עוד את תורתו וקדושתו— ואסתי צרצ חממה החודעה אייע לפניו, ונעלה הנציר רי מאניש עייה היי צקעדו ונחומכו צהדפסת ספרו השיך זליה (וכמדומני כי ספרו לי כי צהדפסת ספרו השיך הראשון הביא שיה את מחנו הנציר רי מאניש הייל כי הוא היי צקעדו ונחומכו צהדפסת השיך) והקיפור הלו מדפסה עמה צאוכך ונחומך צבייית התן המלך הודסס צווארשא ותוכל לדרשנו משם, עכ"י יען וניען כי המעשה הלו כחונה הוא אללי מלפנים ומלשענר על כן אגז גרסא לייחמוי פה בקילור הדברים):

